

İMÂM-I ÂZAM EBÛ HANÎFE'NİN (Ö. 150/767) İLİM AN-
LAYIŞI, İLİMLERİ TAKSİMİ VE HADİS İLMİNE BAKIŞI
ABU HANİFA'S (D. 150/767) UNDERSTANDING OF SCIENCE, CLAS-
SIFICATION OF SCIENCE AND VIEW OF HADITH SCIENCE

ALİ ARSLAN

[Doç. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı
Associate Professor Zonguldak Bülent Ecevit University,
Faculty of Theology, Department of Hadith
arslanalikarabuk@gmail.com
orcid.org/0000-0003-1085-9604]

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 2 Eylül/September 2020

Kabul Tarihi / Accepted: 09 Aralık/December 2020

Yayın Tarihi / Published: 15 Aralık/December 2020

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık/December

Yıl / Year: 2020 *Sayı – Issue:* 49 *Sayfa / Pages:* 79-106.

Atıf/Cite as: Arslan, Ali. “İmâm-I Âzam Ebû Hanîfe'nin (Ö. 150/767) İlim Anlayışı, İlimleri Taksimi ve Hadis İlmine Bakışı Abu Hanîfa's (d. 150/767) Understanding of Science, Classification of Science and View of Hadith Science”: The Case of Ibn al-Arabî”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi- Ondokuz Mayıs University Review of the Faculty of Divinity* 49 (Aralık-December 2020): 79-106. <https://doi.org/10.17120/omuifd.789721>

İntihal/Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software. <http://dergipark.gov.tr/omuifd>

Copyright © Published by Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi – Ondokuz Mayıs University, Faculty of Divinity, Samsun, Turkey. All rights reserved.

İmâm-I Âzam Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) İlim Anlayışı, İlimleri Taksimi Ve Hadis İlmine Bakışı

Öz: Hicrî birinci ve ikinci asır âlimlerinin ilim anlayışları ve ilimlerin birbiri ile irtibatları konularındaki görüşleri, onların metodlarını anlamak bakımından son derece önemlidir. Bu çalışmada ikinci asrın en önemli âlimlerinden İmâm A'zâm Ebû Hanîfe'nin ilim anlayışı ve ilimlere bakışı ortaya konacaktır. Ebû Hanîfe hakkında, kurucularından olması bakımından özellikle kelâm ve fıkıh alanında çok fazla çalışma bulunmaktadır. Bunlar içinde onun ilim anlayışına özellikle haber-i vâhidin kabulünde ileri sürdüğü şartlarla ilgili konularda işaret edilmektedir. Fakat özel olarak onun ilim anlayışını ortaya koyanlar azdır. Burada onun ilme bakışı, ilimleri sınıflandırması ve bu çerçevede hadisler karşısındaki tutumu, kendisine nispet edilen eserleri çerçevesinde ortaya çıkarılacaktır. Ebû Hanîfe, dinî delilleri sıralarken öncelikli olarak Kitâb ve Sünnet'e yer vermekte, bu iki kaynaktan bulamadığı konularda ise ashâbın sözünü esas aldığını belirtmektedir. Fakat tâbiûn âlimlerinin fetvaları için ise aynı şeyi söylememekte, bilakis biz de onlar gibi fetva veririz, demektedir. O, hadisleri değerlendirirken öncelikli olarak Kitâb'a aykırı olmaması şartını koşmaktadır. Bu durum ise onun sahip olduğu ilim anlayışının gereğidir. Neticede bu araştırmada, onun ilimlere bir bütün olarak baktığı, onları "fıkıh" başlığı altında topladığı ve önceliği itikâdî konulara verdiği neticesine varılmıştır. Ayrıca onun, ilimlerin tasnifi konusunda sadece dinî ilimleri genel olarak bir sınıflandırma tabii tuttuğu, bugün anlaşılmanan bir tasnif yapmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Hadis, Ebû Hanîfe, İlim, Tasnif, Fıkıh.

Abu Hanifa's (d. 150/767) Understanding of Science, Classification of Science and View of Hadith Science

Abstract: The views of the first and second century scholars of the hijri on the subject of their understanding of science and their relations with each other are extremely important for understanding their methods. In this study, the understanding of science and the view of science of Abu Hanifa, one of the most important scholars of the second century, will be revealed. There is a lot of work about Abu Hanifa especially in the field of kalam and fiqh in terms of being one of the founders. However, among these studies, there are few works that reveal his understanding of science. Here, his knowledge of science, his classification of science and his attitude towards the hadiths will be revealed within the framework of his works. Abu Hanifa primarily gives place to the Quran and Sunnah while listing the religious evidence, and states that he takes the words of the Companions as the basis of the issues he cannot find in these two sources. However, he does not say the same thing about the fatwas of the scholars of the successor, on the

contrary, he says, we will give fatwas like them. When evaluating the hadiths, he primarily stipulates that they are not contrary to the Quran. This situation is a requirement of his understanding of science. As a result, it was concluded that he viewed sciences as a whole, gathered them under the title of "fiqh" and gave priority to belief issues. Concerning the classification of sciences, it was concluded that only religious sciences were generally subjected to a classification and that they did not make a classification in the sense understood today.

Keywords: Hadith, Abu Hanifa, Science, Classification, Fiqh.

Giriş

Felsefî eserlerin Arapça'ya tercüme edilmesi ile birlikte başlayan ilimlerin tasnifiyle ilgili çalışmalarından önceki devirde, İslâm âlimlerinin ilim anlayışlarını ve ilimlere bakış açılarını ortaya koymak önem arz eden bir konu olarak görülmektedir. Bu dönemin en önemli âlimlerinden birisi ise kuşkusuz İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe'dir.

Ebû Hanîfe, dinî delilleri Kitâb, Sünnet ve sahâbe icmâsı olarak sıralamaktadır. Bu şekilde sıralama yapmakla o, öncelikli olarak Kitâb'ın, Hz. Peygamber (s.a.s.) tarafından nasıl anlaşıldığı ve peşinden de sahâbenin çoğunluğu tarafından o konuda nasıl amel edildiği hususunu göz önünde bulundurduğunu göstermektedir. Böylelikle de başta Kitâb'ın anlaşılmasında hangi metotların göz önünde bulundurulması gerektiğini de ortaya koymaktadır. Onun bu yöntemine etki eden en önemli husus ise, ilim anlayışı ve ilmî bakış açısıdır, denilebilir.

İslâm tarihinin en önemli âlimlerinden İmâm-ı Azâm Ebû Hanîfe (ö. 150/767), erken devirlerden itibaren teşekkül etmeye başlayan ehl-i rey ve ehl-i hadis ekollerinden ehl-i rey'in en önemli temsilcilerindedir.¹ Ehl-i rey tabiri genel itibarıyla, merkezi Kûfe olmak üzere Irak bölgesinde daha sahâbe devrinde başla-

¹ Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali es-Saymerî, *Ahbâru Ebi Hanîfe ve Ashabihi*, (Beyrût: Âlemü'l-kütüb, 1405/1985), 15-88; İsmail Hakkı Ünal, *İmam Ebu Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Haneî Mezhebinin Hadis Metodu* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018), 15-26.

yan fikhî faaliyetler için kullanılmıştır. Bu bölgelerde ilmî faaliyetler, hemen fetihlerin peşinden başta Kur'an ve Sünnet'in öğretimi ile çok erken devirlerde başlamıştır. Bölgenin eski kültür havzası içinde olması, her çeşit inanç ve fikir ekollerini içinde barındırması gibi sebepler, buradaki ilmî faaliyetlerin canlılığına etki etmiştir. Bu durum başta Ebû Hanîfe olmak üzere bazı âlimleri Kur'an ve Sünnet merkezli dinî bilginin re'yle desteklenmesi çabalarını ortaya çıkarmıştır. Hicaz bölgesinden muhit, üstat ve elde edilen rivâyetler açısından farklılıklar arz eden bu bölge, böylelikle re'y ekolünün ortaya çıkmasına da vesile olmuştur.

Bu ekolün ehl-i re'y diye isimlendirilmesi, onların dinin iki temel kaynağı olan Kitâb ve Sünnet'i terk ettikleri şeklinde anlaşılması ise doğru değildir. Çünkü ehl-i rey açısından da aslî deliller arasında Kitâb ve Sünnet ilk iki sırada yer almaktadır ve bunda herhangi bir ihtilaf da yoktur. Ayrılık ise daha ziyade, bu iki delilin yorumlanmasında ve hadislerin sıhhatini tespititte ehl-i hadisten usul ve kriter açısından farklı olmalarıdır.² Kitâb ve Sünnet'te hakkında açık hüküm bulunmayan meselelerde içtihad edilmesi gerektiği, yani re'y ile hüküm verme konusu ise hemen bütün fakihler tarafından kabul edilen bir yöntemdir. Buna örnek olarak İbn Abdülber'in (ö. 463/1071), hicrî birinci ve ikinci yüzyılda yaşamış olan başta Medine ve Mekke olmak üzere İslâm coğrafyasının Bağdat, Basra, Dımaşk ve Yemen gibi önemli ilim merkezlerindeki meşhur fakihleri zikretmesi verilebilir. O, bu fakihleri zikrettiği yerde onların, Kitâb ve Sünnet'te hakkında hüküm bulunmayan konularda re'y ile hüküm verdiklerini bildirmektedir. Bu fakihler arasında ise Ebân b. Osmân, Rebî'a, Şa'bî, Atâ, Mücâhid, Mesrûk, Tâvus, İkrime, İbn Cüreyc, Şüreyh b. Hâris, İshâk b. Râhûye, Abdullah b. Mübârek, Saîd b. Cübeyr, İbn Şihâb ez-Zührî, İmam Mâlik gibi isimler bulunmaktadır.³ Bu açıdan bakıldığında ihtiyaç hissedildiğinde gerek ehl-i rey, gerekse de ehl-i hadisin re'y ile ihtihadda bulunma konusunda aralarında temelde çok ciddi bir fark bulunduğunu söylemek pek isabetli olmamaktadır. Nitekim Evzaî de aynı noktaya işaret ederek, "Biz Ebû Hanîfe'yi re'ye başvurduğu için kınamıyoruz, çünkü hepimiz

² M. Esat Kılıçer, "Ehl-i re'y", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/520.

³ İbn Abdülber en-Nemerî el-Kurtubî, *Câmi'u beyâni'l-ilm ve fazlihî*, thk. Ebu'l-Eşbâl ez-Züheyri (Riyâd: Dâru İbni'l-Cevzi, 1414/1994), 2: 858-859.

yeri geldiğinde re'ye başvuruyoruz. Bizim onu tenkit ettiğimiz asıl husus, hadise muhalefeti bakımındandır" demektedir.⁴

Bu araştırmada Ehl-i re'yin en önemli temsilcisi olan Ebû Hanîfe'nin ilim anlayışı bu çerçevede incelenecek ve ehl-i hadisle arasında fark bulunup bulunmadığı tespit edilecektir. Ebû Hanîfe üzerine yapılan çalışmalarda⁵, onun ilim anlayışına, daha ziyade haber-i vâhidleri kabulde ileri şartlar ile ilgili bölümlerde yer verilmiştir. Bilindiği üzere o devirde, henüz ilimlerin tasnifi ile ilgili çalışmalar yeni yeni gündeme gelmeye başlamıştır. Felsefi düşüncenin ve farklı kültürlerin hâkim olduğu Şâm (Dımaşk), Antakya, Halep, İskenderiye gibi bazı bölgeler onun yaşadığı devirde fethedilmişti.⁶ Bundan dolayı öncelikli olarak onun bilgi anlayışı, daha sonra onun rivâyet ettiği hadislerde geçen ilim kelimesi üzerinde durulacak ve Ehl-i hadisin rivâyet kitaplarındakiler ile karşılaştırılacaktır. Kaynak olarak ise öncelikli olarak aynı zamanda Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'i olarak kabul edilebilecek olan, Ebû Yûsuf'a (ö. 182/798) nispet edilen *el-Âsâr* kullanılacaktır. Ayrıca onun ilim konusuna bakışı ise ona nispet edilen beş risale çerçevesinde tespit edilmeye çalışılacaktır. Talebeleri tarafından bir araya getirilen zâhiru'r-rivâyeye eserlerinde bu konunun araştırılması daha geniş bir çalışma konusu olarak düşünülmüştür. Yine Ebû Hanîfe hakkında yazılan başta makale düzeyindeki çalışmalar da başlıca müracaat kaynakları olacaktır.

1. İlim Kelimesinin İlk Zamanlarda Kullanımı

"İlim" aslen Arapça olup, "bir şeyin kendisiyle başkasından fark edildiği nişan, iz, eser" anlamlara gelmektedir ki, bu anlamıyla irtibatlı olarak "bayrak" ve "dağ" için de "alem" kelimesi kullanılmaktadır.⁷ Âyetlerde çok sık tekrarlanan bu kelime

4 İbn Kuteybe, Abdullâh b. Müslim, *Tevilü muhtelifi'l-ħadîs*, thk. M. Zührî en-Neccâr (Kahire: 1386/1966), 51, 52.

5 Bk. Ünal, *İmam Ebu Hanife*, 100-140; Sahiron Syamsuddin, "Ebû Hanîfe'nin Haber-i Vâhidi Delil Olarak Kullanması", çev. A. Kadir Evgin, *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2003), 145-160.

6 Mehmet Bayraktar, *İslam Felsefesine Giriş*, (Ankara: TDV Yay.,2003), 37-74.

7 Ahmet b. Fâris, "İlm", *Mu'cemu Mekâyisi'l-lüğâ*, thk. Abdüsselâm Muhmamed Hârûn (Beyrût: Dâru'l-cil, 1991), 4: 109; Elmalılı Muhamed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, (İstanbul: Eser Kitabevi, 1971), 1: 70, 314.

ayrıca, "bilme, bilgi, biliş, dâniş, haber, vukuf, ma'lûmât, okuyarak öğrenilen ma'lûmât, yakîn, tecrübe neticesinde kazanılan bilgi" anlamında da kullanılmakta olup, "cehâlet" in zıddıdır.⁸ Bu anlamların hepsi bir bütün olarak ele alınıp değerlendirildiğinde ise "ilim" kelimesi ile genel itibariyle, "bir şeyi doğru ve kesin olarak bilme" manasının kastedildiği ortaya çıkmaktadır.⁹

Câhiliye devrindeki kullanımına bakıldığında, daha çok insanın kendi tecrübesi sonucunda elde ettiği veya kabile tecrübesi neticesinde öncekilerden ulaştan bilgiyi ifade etmek için kullanılan "ilim" kelimesi, zan ve şüphenin tam tersi bir manaya gelmekteydi. Mesela muallaka şâirlerinden Ebû Amr Tarafe b. el-Abd'in (ö. 564 m. [?]) bir şiirindeki "Ve ben zanla değil ilmimle bilirim ki..." ifadesi buna örnektir.¹⁰ O burada ilim ve zan arasındaki farka işaret etmekte ve ayrıca kendi tecrübesi ile bildiği şeye de ilim demektedir. Bu itibarla "ilim", bilginin şahsî tecrübe neticesinde öğrenilen, öncekilerden aktarılmış ve kabile tarafından da çokça tecrübe edilerek kesin olduğu sabit olmuş halidir. Bu kelime daha sonra Kur'ân-ı Kerim'de de, zannın karşıtı olarak kullanılmıştır. Kur'ân'daki kullanım ile cahiliye devrindeki kullanım arasında her ne kadar önceki anlamında bir değişiklik yokmuş gibi gözükse de, ilmin elde edildiği kaynak bakımından ciddi bir farklılık meydana gelmiştir. Kur'an'da ifade edilen bilgi, kendisinden herhangi bir şüphe bulunmayan vahiydir, yani Allah'tan gelmektedir. "Onların bu hususta kesin bir bilgileri yoktur, onlar sadece zannediyorlar"¹¹ âyetinde açıkça belirtildiği üzere, Kur'ân'da ifade edilen ilmin, câhiliye devri ilmi ile kıyaslanması dahi doğru değildir.¹²

⁸ İbn Manzûr, Cemâluddîn Muhammed b. Mukerrem, "Alime", *Lisânu'l-'Arab*, 6 cilt, thk. Abdullah Ali el-Kebîr, Muhammed Ahmed Hasbullah, Hâşim Muhammed eş-Şâzeli (Kâhire: Dâru'l-Meârif, ts.), 4:3082, 3084; Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî* (İstanbul, Çağrı Yayınları, 1992), 947.

⁹ Edward William Lane, *An Arabic- English Lexicon* (Beirut: 1980), 5: 2138.

¹⁰ Ebû Amr, Tarafe b. el-Abd b. Süfyân b. Sa'd el-Bekrî el-Vâilî eş-Şâir el-Câhilî, *Dîvânü Tarafe b. el-'Abd*, thk. Mehdi Muhammed Nâsiruddîn (Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1423/2002), 67.

¹¹ Câsiye 45/24.

¹² Toshihiko İzutsu *Kur'ân'da Tanrı ve insan*, trc. M. Kürşad Atalar (İstanbul: Pınar Yayınları, 2017), 99-102; Ali Arslan, *Hadis İlmünde İlim/Bilgi Vasıtası Olarak "Haber" Haberin Epis-*

Kur'ân-ı Kerîm'de yedi yüz elliye yakın yerde geçen "ilim" kelimesi¹³, bu âyetlerde "Vahiy, bilmek, görmek, izin, Kur'ân, Kitâb, resûl, fıkıh, akıl, temyiz, fazilet ve gerçekte ilim olmamasına rağmen bazılarının ilim saydığı şey" gibi manalarda kullanılmıştır.¹⁴ Bunların içerisinde vahiy anlamında kullanımı ise daha yaygın olup, bu bazı âyetlerde daha açık bir şekilde ifade edilmektedir. Örnek olarak, "... Yemin olsun ki, eğer sana gelen ilimden sonra, onların heveslerine tabi olursan, Allah'tan sana ne bir dost, ne de bir yardımcı olur"¹⁵ âyeti gösterilebilir. Kur'ân-ı Kerim'de diğer anlamlarında da kullanılmakla birlikte, Allah'ın bilgisi, vahiy vasıtasıyla insanlara ulaşan bilgi ve vahye tabi olan mü'minin bu yolla elde ettiği imânî bilgi gibi anlamları daha ön plandadır.¹⁶

Hadislerde de çokça geçen "ilim" kelimesi, Kur'ân-ı Kerim'deki anlamına benzer manalarda kullanılmıştır. Örneğin, Resûlullah (s.a.v.) Allah'ın kendisi vasıtasıyla gönderdiği hidâyet ve ilmi, bol bol yağın yağmura benzetmiştir.¹⁷ İlmin ortadan kalkıp yerine cehâletin gelmesi hadislerde kıyâmet alâmeti olarak zikredilmiş¹⁸ ve âlimlerin ortadan kaybolmasıyla birlikte ilmin de yok olacağı hatırlatılmıştır.¹⁹ Bundan dolayı da kişinin ilminin artması için Allah'a devamlı dua etmesi tavsiye edilmiştir.²⁰

temolojik Değeri ve Hadis Usulü Eserlerinde İncelenmesi, (Ankara, İlahiyat Yayınları, 2019), 15-29.

¹³ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, "Alime", *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 469-481.

¹⁴ İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân, *Nüzhetü'l-ayüni'n-nevâzir fi ilmi'l-vücûh ve'n-nezâir*, thk. Muhammed Abdulkerim Kâzım er-Râzî (Beyrût: Müessesetü'r-risâle, 1404/1984), 451-453.

¹⁵ el-Bakara 2/120.

¹⁶ Alpaslan Açıkgenç, "Kur'ân'da "ilim" Kavramı Çerçevesinde Tarihselliğe Bir Yaklaşım ve Bunun Tefsir Yöntemine Katkısı", *Kur'ân'ı Anlamada Tarihsellik Sorunu Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri (8-10 Kasım 1996, Bursa)*, ed. Abdülhamit Birışık (Bursa: Kurav Yayınları, 2005), 195-205; Arslan, *Hadis İliminde İlim/Bilgi Vasıtası Olarak "Haber"*, 22-29.

¹⁷ Buhârî, "İlim", 41.

¹⁸ Buhârî, "İlim", 21; Müslim, "İlim", 2671.

¹⁹ Buhârî, "İlim", 34; Müslim, "İlim", 14; Tirmizî, "İlim", 5; İbn Mâce, "Mukaddime", 8.

²⁰ Tirmizî, "Da'avât", 128.

Hadis edebiyatında ilk zamanlarda "ilim" kelimesinin, Kur'an, hadis ve fıkhi içine alacak anlamda kullanıldığına dair bazı örnekler bulunmakla birlikte, daha sonra bu kelime ile daha çok "hadis" kastedilmiştir.²¹ Mesela Zehebî (ö. 748/1348), Abdullah b. el-Mübârek (ö. 181/797) için "İlmi çeşitli bâblarda tedvin etti" demektedir ki, buradaki "ilim" ile "hadis" kastedildiği açıktır.

Hadislerin tedvin ve tasnif edilmesi ile birlikte, bu eserlerde ilim ile ilgili rivâyetlere de yer verilmiş, hatta bazı eserlerde bunlar ayrı bölümler halinde tasnif edilmişlerdir. Günümüzde en eski hadis sahîfesi olarak kabul edilen Ebû Hureyre'nin (ö. 58/677) talebesi Hemmâm b. Münebbih'in (ö. 132/750) sahîfesinde ilimle ilgili iki rivâyet bulunmaktadır. Bu rivâyetler incelendiğinde²², buradaki mananın "vahiy yoluyla gelen ilim" olduğu açıktır.²³ Aynı durum Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153/770) *el-Câmi'* isimli eseri için de söz konusudur. O, bu eserinde "Bâbu'l-ilm" ve "Bâbu kitâbi'l-ilm" şeklinde ilme iki ayrı bölümde yer vermiştir.²⁴ Buradaki rivâyetlere bakıldığında da kastedilenin Hz. Peygamber'den (s.a.s.), sahâbe ve tâbiünden nakledilen hadisler olduğu görülmektedir.²⁵ Aynı devirde yaşayan Ebû Hanîfe'nin rivâyet ettiği hadislerde ilim ile neyin kastedildiği ise aşağıdaki başlıkta ele alınacaktır.

2. Ebû Hanîfe'nin Rivâyet Ettiği Hadislerde "İlim"

Ebû Hanîfe, hadis tarihi açısından tedvin ve tasnif devri olarak isimlendirilen dönemleri bizzat yaşamış birisidir. Hocaları arasında resmî tedvin faaliyetinde bulunan ilk âlim olarak kabul edilen İbn Şihâb ez-Zühri'nin (ö. 124/741) ve talakla ilgili hadisleri veya fikhî meseleleri bir bâb altında cem ettiği bilinen Şa'bi'nin (ö. 104/722) bulunması ise, onun tasnife yönelik ilgisini göstermesi bakımından ayrı-

²¹ İlhan Kutluer, "İlim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 22: 111.

²² Hemmâm b. Münebbih, *Şahîfetü Hemmâm b. Münebbih*, thk. Ali Hasan Ali Abdülhamid (Beyrût: Mektebetü'l-İslâmî, 1407/1987), 33, (22); 39, (45).

²³ Arslan, *Hadis İlminde İlim/Bilgi Vasıtası Olarak "Haber"*, 68.

²⁴ Ebû Urve Ma'mer b. Râşid el-Basrî es-San'ânî, *el-Câmi'*, thk. Habîburrahmân el-A'zamî (Beyrût: Mektebetü'l-İslâmî, 1403), 11: 252-257 (20465-20483); 11: 257-259 (20484-20489).

²⁵ Muhammet Emin Eren, *Hadis Edebiyatında Kitâbu'l-İlm ve İlim Kelimesinin Kavramsal Tahlili* (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2006), 23.

ca önemlidir.²⁶ Burada şu hususu da dikkat çekmek gerekmektedir ki, bilindiği üzere hadislerin tedvini çok erken devirde başlamakla birlikte, hadislerin tasnifinin olgunluk devrine ulaşması fıkıhın tedvininden hemen sonraya dek gelmiştir.²⁷

Durum böyle olmakla birlikte, ikinci aşırıdaki tasnif faaliyetleri hakkında bilgi veren eserlerde, önemli ilim merkezlerinde bu faaliyeti başlatanlar ayrı ayrı sayılmasına rağmen Ebû Hanîfe'ye bunlar arasında yer verilmemiştir.²⁸ Tabii bu konuda ilgili eserlerde isminin yer almamasının birçok sebebi bulunmakla birlikte²⁹, bu isimleri zikredenlerin öncelikli amacının tasnifte ön plana çıkarılması tanıtım istemeleri olduğunu söylemek de mümkündür. Yoksa fıkıh ve hadis ilminin beraber düşünüldüğü bu devirlerde, Ebû Hanîfe'nin özellikle fikhî yönleme göre yapılan hadis tasnif faaliyetinden uzak olduğunu düşünmek mümkün değildir. Nitekim o fıkıh ilmini bâblara göre tasnif edenlerin ilki olarak gösterilmiştir. Dolayısıyla talebeleri tarafından günümüze aktarılan Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ve İmam Muhammed'in (ö. 189/805) *el-Âsâr* isimli eserlerini, onun tasnifi olarak değerlendirmek de mümkün olduğu³⁰ gibi, onun hadislerini bir araya getiren ilk ve en muteber kitaplar olarak da kabul etmek mümkündür.³¹ Bu bölümde bu eserlerden ilki olan Ebû Yûsuf'un *el-Âsâr*'ı dikkate alınarak, buradaki rivâyetlerde "ilim" kelimesinin hangi manalarda kullanıldığı tespit edilecektir.

Ebû Yûsuf'un oğlu tarafından fikhî bâblara göre tasnif edilmiş bir eser olan *el-Âsâr*'da, Ebû Yûsuf'un hocasından rivâyet ettiği hadisler ile bazı fikhî içtihatları

²⁶ Râmihürmüzî, Hasan b. Abdurrahman, *el-Muḥaddis ü'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâî*, nşr. Muhammed Acâc el-Hatîb (Beyrût: Dâru'l-fikr, 1391/1981), 609; Mehmet Özşenel, "Hadislerin Tasnifinde Ebû Hanîfe'nin Rolü", *İmâm-ı Azâm Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi (Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri)* (Bursa, 2003), 2/354.

²⁷ Hayrettin Karaman, "Fıkıh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/6.

²⁸ Ebû İsa et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Nâsirüddin el-Elbânî (Riyâd: Mektebül'l-meârif, 1417), "İlel" (es-Sünen içinde), 887.

²⁹ Mesela Ebû Hanîfe'nin daha ziyade fıkıh yönünün öne çıkması, mesaisinin çoğunluğunu fıkıha ayırması gibi. Bk. Özşenel, "Hadislerin Tasnifinde Ebû Hanîfe'nin Rolü", 354-355.

³⁰ Konu ile ilgili olarak bk. Özşenel, "Hadislerin Tasnifinde Ebû Hanîfe'nin Rolü", 353-357.

³¹ Muhammed Ebû Zehra, *Ebû Hanife*, trc. Osman Keskioglu (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2005), 220.

bulunmaktadır. Aynı şekilde Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî de *el-Âsâr*'ında hocası Ebû Hanîfe'den rivayet ettiği merfû, mevkuf ve mürsel hadisleri fikhî bâblara göre tasnif etmiştir. Her iki eserde de hadisler fikhî bâblara göre tasnif edildiğinden, bu eserler daha ziyade musannef tarzı eserlere benzemektedir. Dolayısıyla bunlarda özellikle câmî türü hadis eserlerinde bulunan Kitâbu'l-ilm gibi bir bölüm veya mukaddime bulunmamaktadır.

Ebû Yûsuf'un *el-Âsâr*'ındaki rivâyetlere, yukarıdaki açıklamalar çerçevesinde bakıldığında, ilim kelimesinin lugat anlamında en dikkat çeken "kesinlik ve sağlamlık" anlamı bu rivâyetlerde de muhafaza edilmiştir. Bu kesinliği sağlayan en önemli husus ise Hz. Peygamber'e (s.a.s.) veya sahâbeye dayanmış olmasıdır. Örnek verilecek olursa;

“Abdullah b. Mes'ûd'dan (r.a.) rivâyet edilen hadise göre Resûlullah (s.a.s.) ona teşehhüdü şu şekilde öğretmişti: Ettehiyyâtü....” İbn Mes'ûd, bu teşehhüde bir harf ilave veya noksanlaştırmayı kerih görürdü.³²

88

OMÜİFD

Bu rivâyette ta'lim edilen şey, tahiyât duâsı olduğundan ve bizzat Resûlullah'ın (s.a.s.) bir uygulamasına işaret etmesinden de anlaşılacağı üzere hadistir. Ayrıca İbn Mes'ûd'un teşehhüde bir şey ilave edilmesini mekruh görmesi, onun dua olarak nakledilen hadislerdeki dikkatini göstermektedir. Talim edilen ilim ise, açıkça görüldüğü üzere Resûlullah'dan aktarılan bilgidir.

Yine Alkame'den rivâyet edilen bir haberde, onun bir adama teşehhüdü öğrettiğinden bahsedilmektedir. Adam teşehhüde besmele ile başlayınca, Alkame doğrusunun "et-tehiyyâtü" ile başlamak olduğunu bildirmektedir.³³

Bu rivâyette de öğretilen konu tahiyât duâsı olup, yapılan ilave düzeltilmektedir ki, her halde bu düzeltme Resûlullah'tan nakledilen haline uygun olmadığı için yapılmaktadır. Bu da ilim ile kastedilenin, öncekilerden nakledilen bilgi olduğunu göstermektedir.

Başka bir rivâyette ise, bir adamın ferâiz konusunda Huzeyfe'ye soru sorması üzerine, o bu konuda bilgisinin olmadığını söylemiştir. Bunun üzerine bu soru-

³² Ebû Yûsuf, *el-Âsâr*, thk. Ebu'l-vefâ (Beyrût: Dâru'l-kütübü'l-ilmî, ts.), 53 (No: 269).

³³ Ebû Yûsuf, *el-Âsâr*, 53 (No: 270).

ya cevap vermek isteyen Alkame'ye, Huzeyfe tarafından ferâizi bilip bilmediği sorulmuştur. O da bu konuda bilgisi olduğunu söyleyip, ilgili soruyu cevaplamıştır. Sonra Huzeyfe bu konuyu nereden öğrendiğini sorunca Alkame cevaben, Abdullah b. Mes'ûd'un ismini söylemiştir. Hatta Huzeyfe, "Abdullah b. Mes'ûd bunu da mı öğretti" diyerek hayretini de bildirmiştir.³⁴ Burada da açıkça ifade edildiği üzere, ferâiz ile ilgili bilgi, önceki âlimlerden nakil yoluyla gelen bilgidir.

Yine farklı bir örnek verilecek olursa: Sahâbeden biri kendisini ibadete vermişti. Resûlullah'ın (s.a.s.) vefatından sonra bu sahâbiye birisi soru sormaya geldiğinde ona, "Bilmiyorum veya bu konuda benim herhangi bir ilmim yok" diye cevap vermişti. Bunun üzerine soru soran kimse o sahâbiye, "Şayet Nebî'nin (s.a.s.) ashâbı senin tuttuğun yolu tutsaydı, ilim zâyi olurdu." dedi.³⁵ Kendini ibadete verip de ilimden uzaklaşan sahâbînin tenkit edildiği husus da aynı şekilde, nakilde bulunmamasıdır. Zâyi olmasından korkulan ilim ile hadislerin kastedildiği kesindir.

İlim ile kastedilenin öncelikli olarak, Resûlullah'tan (s.a.s.) nakledilen bilgiler olduğu şeklindeki anlayışı *Fıkhü'l-ebîsât'* da da görmekteyiz: Örneğin Ebû Mutî, Ebû Hanîfe'ye imanın ne olduğunu kendisine açıklamasını istemiş, bunun üzerine o şöyle cevap vermiştir: "Bana Alkame b. Mersed - Yahya b. Ya'mer'den rivâyet etti ki, İbn Ömer'e, "Bana din nedir" haber ver dedim. O, "imana sarıl ve onu öğren" dedi." Ayrıca bu rivâyetin devamında İbn Ömer'e "İman nedir" diye sorulduğunda ise, İbn Ömer onu, Bedir'e katılan sahâbeden birinin yanına götürmüş, sonra ona bu soruyu sormuşlar ve o da meşhur cibrîl hadisini onlara nakletmiştir.³⁶

Bu rivâyetlerde dikkat çeken bir başka husus ise nakledilen ilmin karşısında reyden bahsedilmemesidir. Nitekim Ma'mer b. Râşid'in *el-Câmi'* isimli eserindeki bazı rivâyetlerde bu ayırıma da işaret eden nakiller bulunabilmektedir. Mesela

³⁴ Ebû Yûsuf, *el-Âsâr*, 170 (No. 777).

³⁵ Ebû Yûsuf, *el-Âsâr*, 212 (No. 943).

³⁶ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-ebîsât*, çev. ve nşr. Mustafa Öz (İstanbul: İFAV Yayınları, 2015), 13. (Bu çalışmada çeviri ismi, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri el-Âlim ve'l-müteallim el-Fıkhü'l-Ebsat el-Fıkhü'l-ekber Risâletü Ebî Hanîfe el-Vasıyye* olan eserden tercümede istifade edilmiştir).

Şa'bî bir sözünde, sahâbeden nakledilen hadislerin alınması, fakat kendi reyî ile konuşanların sözlerine itibar edilmemesi gerektiğini belirtmektedir.³⁷

“İlim” kelimesi bazı rivâyetlerde ise, yukarıdaki anlamdan ziyade bir şeyi fark etme, gerçeğini öğrenme, bir şeyi olduğu gibi bilmek, ondaki gizliliğin ortadan kalkması gibi anlamlarda kullanılmıştır. Bu kullanımlarda ilmin kaynağına işaret olmayıp, insanın kendi zihnî melekeleri ile elde ettiği bilgi, farkına varma, hatırlama, idrak etme ve anlama gibi anlamlar ön plandadır. Şu rivâyetleri örnek olarak verebiliriz:

İbrâhim şöyle demiştir: Erkek, iddet beklemekte olan bir kadınla evlenip, onunla birlikte olduktan sonra o kadını zina yapmış olmakla suçlayıp, kadınla lanetleşmeyi müteakip, o kadının zina etmediğini bilse (anlasa), bu durumda liân bâtil olur. Böyle bir kocaya had cezası da verilmez. Birinci eşinden iddeti tamam olduğu zaman, tekrar onunla evlenmek için nişanlanabilir. Şayet liândan önce o kadının iddet içinde olduğunu bilirse, o kocaya had cezası verilmez ve liân da yoktur, ikisinin arası ayrılır ve erkek, birinciden iddeti tamamlandığında o kadınla nişanlanabilir.³⁸

Bir adamın evinde yanında silahla geceleyen ve onu öldüren ev sahibi kişi hakkında İbrâhim en-Nehâî şöyle demiştir: Ev sahibi, geceleyin kendi evinde geceyi geçiren adamın kötü ve fâsîd biri olduğunu bilirse, öldürülen kişinin kanı hederdir. Eğer o adamın kötü biri olduğuna dair bilgisi yoksa diyetini öder.³⁹ Bu rivâyetlerdeki kullanımın, hadisçilerin anladıkları ilim ile bir alakası olmayıp, bunlarla günlük kullanımdaki lügat manası kastedilmektedir. Ebû Hanîfe'den nakledilen bazı rivâyetlerde ilim kelimesi, bu anlamlarda kullanılmakla beraber onun ilim konusuna bakışını ortaya çıkarmak için diğer eserlerini de göz önünde bulundurmak gerekmektedir.

3. Ebû Hanîfe'nin İlim Anlayışı Ve İlimleri Tasnifi

Tespit edilebildiği kadarıyla Ebû Hanîfe eserlerinde ilmin tarifini müstakil olarak yapmamaktadır. Bununla birlikte, özellikle *el-Âlim ve'l-müte'allim* isimli eserinde

³⁷ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi*; 11: 256 (No. 20476).

³⁸ Ebû Yûsuf, *el-Âsâr*, 154 (No. 708).

³⁹ Ebû Yûsuf, *el-Âsâr*, 156 (No. 718).

ilim ile neyi kastettiği konusunda bazı açıklamalarda bulunmaktadır. Eser ismini, karşılıklı soru-cevap şeklindeki konuşmalarda geçen el-âlim (hoca) ve el-müteallim (öğrenci) kelimelerinden almaktadır. O bu eserine, itikâdî mevzularda kendisine yöneltilen bazı sorulara ikna edici cevap veremediğini ifade eden ve bununla beraber hak bildiği şeyi terk etmeyen bir öğrencisinin sorusuyla başlamaktadır. Bu öğrenci hakkı açıklayacak bir kimsenin mevcut olduğuna inanmakta, çünkü hakkın yok olup, batılın onun yerine kâim olamayacağını düşünmektedir. Ayrıca o öğrenci, dinin aslını, mensup olduğu hak yolu ve iddia ettiği konularda ne söylediğini bilmeyen kimseleri, henüz öğrenme aşamasındaki küçük bir çocuk, hafif akıllı bir kimse veya saçmalayan bir deli gibi görmektedir. Bu öğrenci hocasının bu konularda kendisine vereceği cevaplar neticesinde, kendisine karşı direnen ve onu doğru yoldan uzaklaştırmak isteyen sapık kimselere karşı güçlü duruma gelmeyi istemektedir. Yine kendisine bu konularda bilgi sahibi olmak için gelen kimselere de hakkı açıklamak ve işinde basiretli bir kişi olmayı arzulamaktadır.⁴⁰

Ebû Hanîfe, talebinin bu durumunu takdirle karşılamaktadır. Bir manada onun izlediği yöntemin, ilimde ilerlemek, sistemli bir şekilde bilgi elde etmek ve kendisine fayda sağlayacak bir metot açısından uygun bir yol olduğunu belirtmektedir. Bu gibi durumlara işaret etmesi Ebû Hanîfe'nin ilmî araştırma için gerekli şartları da bir manada ortaya koyması olarak değerlendirilebilir. O, ayrıca bu açıdan önemli bir noktaya daha işaret etmektedir ki, o da ilim ile amel arasındaki ilişkidir. Ebû Hanîfe, bu konu ile ilgili olarak,

“Bil ki, uzuvların göze tâbi olması gibi, amel de ilme tâbidir. Az amelle ilim, çok amelle birlikte olan cehaletten daha hayırlıdır. Bunun gibi hayat için zarurî olan azık ile hidayet, cehaletle beraber olan çok azıktan daha faydalıdır. Bundan dolayıdır ki, Allah: "Hiç bilenlerle, bilmeyenler bir olur mu?"⁴¹ buyurmaktadır” demektedir.⁴²

⁴⁰ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-müteallim*, çev. ve nşr. Mustafa Öz (İstanbul: İFAV Yayınları, 2015), 13.

⁴¹ ez-Zümer 39/9.

⁴² Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-müteallim*, 13.

O, böylelikle ilim-amel bütünlüğüne dikkat çekmekte, fakat buradaki önceliği ilme vermektedir. Amelin doğru ve faydalı olabilmesinin temel şartı, ilimdir. İlim olmadan amellerin nasıl ve ne kadar yapılacağı gibi hususları bilmeye imkân yoktur. Daha sonraki dönemlerde ilim tarifini yapanların özellikle belirttiği üzere, ilim ile cehâletin birbirine zıt olduğunu böylelikle vurgulamaktadır. Ayrıca ilmin önemini azık benzetmesi ile anlatarak daha iyi anlaşılmasını sağlamış ve konuyu âyetle desteklemiştir. Böylelikle bir taraftan ilim öğrenmenin önemi anlatılırken, bir taraftan ilim ve amel-i sâlih ilişkisi eğitim-öğretimdeki bazı metotlar da kullanılarak açıklanmıştır. Bu tarz bir cevap verme ile de ilim öğrenme konusunda talebenin arzusunu artırmıştır. Talebe devamında başka soru sorma konusunda teşvik edilmiş ve Ebû Hanîfe'den sorduğu sorular hakkında delileriyle cevap istemiştir. Bu durum ise Ebû Hanîfe'nin ilmî araştırmalara nasıl baktığını ortaya çıkarmaktadır. O ayrıca yeni ortaya çıkan meselelerde söz söylemeyi doğru bulmayan bazı kimselerin, bu konuda delil olarak ileri sürdükleri, "sahâbenin bu konulara girmemiş olması" geçerli bir mazeret olarak görmemektedir. Yeni ortaya çıkan meselelerde görüş beyan etmekten hoşlanmayan kişiler ise bu konuda, "sahâbeye yeterli olan bize de yeterlidir" demektedirler.⁴³

Ebû Hanîfe, talebesinin yeni ortaya çıkan hususlarla ilgili yukarıdaki sorusuna, yine talebesinin ilimdeki durumunu tespit ederek ve cesaretlendirerek cevap vermektedir. Nitekim o, talebesinin bazı delilleri bulabildiğini ve karşısındaki kişinin kusurlarını tespit edebildiğini kendisine ifade etmektedir. Özellikle "sahâbe için yeterli olan bizim için de yeterlidir", şeklindeki itiraza cevaben, "Evet, ben onların durumunda olsaydım, onlar için mümkün olan benim için de mümkün olurdu" diye cevap vermesini talebesinden istemektedir. Böylelikle ilimde yeni şartları dikkate almanın önemini ortaya koymaktadır. Bu genel hükmü ortaya koyduktan sonra ise, içinde yaşanan devirde hangi değişikliklerin olduğunu kısaca açıklamaktadır. Ona göre şartlar değişmiştir. Çünkü artık toplum içinde birbirinin kanının dökülmesini helal kabul eden insanlar ortaya çıkmıştır. Bu durum ise toplum içinde kimlerin bu konuda isabet ettiğinin ve kimlerin hatalı olduğunun bilinmesini, ayrıca can ve namus emniyetini sağlamayı zorunlu kıl-

⁴³ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-müteallim*, 13-14.

mıştır.⁴⁴ Bu açıklamasından da anlaşıldığı üzere, toplumdaki değişim yeni ortaya çıkan bazı konularda cevaplar verilmesini gerektirmektedir. Bu durum ise, ilgili konularda araştırma yapmayı, ilimle meşgul olmayı mecburî kılmaktadır. İnsanlar arasındaki ihtilafın giderilmesinde birinci öncelik itikâtle ilgili hususlardır ki, o bundan dolayı bu ilme fıkıh-ı ekber demiştir.

Ebû Hanîfe, insanların ihtilaf ettiği konularda, kişinin kendisini tam ikna edecek bir bilgiye sahip olmasının önemine ayrıca işaret etmektedir. Çünkü kişi her ne kadar lisanını bu gibi konularda muhafaza etse bile, işittiği konularda kalbindeki hisleri men edemez. Çünkü kalp iki farklı hususu aynı anda sevemez. Nitekim söz ve amelin gerçekliği de sadece kalp yönünden mümkün olur.⁴⁵ Dolayısıyla insanlar arasındaki ihtilafları çözmede hata eden ile isabet eden tam olarak bilinmelidir. Eğer bu durumlar bilinmez ise, birçok noktadan zararlarla karşılaşılabilir. Hatta hakkı tavsif edip bilen, fakat muhalifinin haksızlığını bilmeyen kimse, aslında adaleti de zulmü de bilmiyor demektir. Böyle kimse ise, insanlar içinde en câhil ve en kötü kimselerdir.⁴⁶ Dolayısıyla âlim olan kimsenin sadece kendi görüşünün doğruluğu ile ilgili delilleri bilmesi yeterli olmayıp, aksi görüşü savunan kişilerin delillerinin zayıflığını, geçersiz olduğunu ve o konuda kullanılmasının isabetsizliğini de bilmesi icap eder. Bu durum ise onun ilimdeki metodu açısından son derece önemli bir husustur.

Ebû Hanîfe başka bir meseleye daha dikkat çekmektedir ki, o da hata ile doğruyu tam olarak fark edemeyen kimselerden bir kısmının, bazen bir konuda ortaya çıkan iki görüşü de doğru görmesidir. Hatta bu kimseler, bu gibi konularda Hz. Peygamber'den (s.a.s.) bazı rivâyetler nakledip, kendilerini desteklemek isterler. Ebû Hanîfe'ye göre bunların bilmesi gereken en önemli husus, Allah'ın peygamber göndermedeki gayesini iyice anlamaktır. Çünkü Allah, Peygamberi tefrika çıkarmak ve Müslümanların birbirleriyle mücadele etmesini sağlamak için değil, bilakis onların arasında tefrikayı gidermek ve sevgiyi yaymak amacıyla rahmet olarak göndermiştir. Fakat bazı kimseler buna rağmen, mensûh olduğunu

⁴⁴ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-müteallim*, 14.

⁴⁵ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-müteallim*, 14.

⁴⁶ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-müteallim*, 14-15.

bildikleri rivâyetleri nakletmekte beis görmemektedir. Şu anda bizim mensûh ile amel etmemiz dalâlettir. Hz. Peygamber (s.a.s.) bir âyeti iki farklı şekilde açıklamıştır. Yine şu da bilinmelidir ki, nesih ilâhî sıfatlarda ve haberlerde değil, emir ve nehyde meydana gelmiştir.⁴⁷ Böylelikle o, hem doğruyu hem de yanlış delilleriyle bilmeyi tavsiye ettiği gibi, bir kimsenin aynı anda bir konuda iki farklı görüşü de savunmasının yanlışlığını ortaya koymaktadır. Böyle konularda rivâyetlerin delil olarak kullanılmasında ise öncelikle nesh konusuna dikkat çekmektedir. Doğru bilgiye ulaşmada, talebesini hem teşvik etmekte, hem de usûl ortaya koymaktadır.

Ebû Hanîfe'nin, "yakîn" kelimesini açıklarken yaptığı tarif de onun ilme bakışını göstermektedir. Ona göre herhangi bir şey hakkında kullanılan "yakîn" ifadesi, "o şeyi kesin olarak, şek ve şüphe etmeyerek bilmek" anlamına gelmektedir. O, imanı tarif ederken kullandığı kelimeler arasında tasdik, marifet, yakîn, ikrar kelimelerine yer verdiği için ve "yakîn"i de bu şekilde tarif ettiği için, şehâdet ehli olan bir Müslümanın hangi günahı işlerse işlesin, Allah, Kitâb ve resûl konusunda şüpheyeye düşmeyeceğini belirtmektedir. Ayrıca imanı tarif ederken kullandığı "tasdik, marifet, ikrâr, İslâm ve yakîn" kelimelerinin de neticede aynı manaya geldiklerine vurgu yapmaktadır.⁴⁸

Ebû Hanîfe ilim öğrenmede önemli bir noktaya daha dikkat çekmektedir ki, o da kıyas konusudur. Nitekim öğrenmek istediği bir konuyu kendisine kıyas yoluyla anlatmasını isteyen öğrencisinin bu isteğini güzel bulmaktadır. Öğrencisinin sorduğu sorunun cevabına geçmeden önce kıyasın ilimdeki önemine vurgu yapmaktadır. Ona göre özellikle meselelerin karşılıklı müzakeresinden faydalanmak isteyen kimse, o esnada ifade edileni anlamadığı zaman o konuyu anlamak için kıyas yapılmasını ister. Bu istek güzel bir durumdur. Çünkü kıyas, hakikati bulmak isteyen aradığı hakikati ortaya çıkarır. Kıyas, hak sahibinin iddia ettiği hakka ulaşmasında, âdil şâhit gibidir. Cahillerin hakkı inkâr etmesi, âlimleri kıyas ve mukayese yapma zorunda bırakmıştır.⁴⁹

⁴⁷ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-müteallim*, 15-16.

⁴⁸ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-müteallim*, 17-21.

⁴⁹ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-müteallim*, 20-21.

Ehl-i hakkın Allah'ın emirlerine hürmet etmede aynı seviyede olduğunu belirten Ebû Hanîfe, fakat onların bir kısmının başta ilim olmak üzere, hüccet, ilâhî emirlere hürmet gibi konularda diğerlerinden daha üstün olduğunu belirtmektedir. Böylelikle o, insanların ilim bakımından aynı seviyede olmadıklarını ifade etmektedir. Nitekim insanlar arasında başka hususlarda da farklılıklar vardır. Mesela düşmana karşı saldırmada aynı duyguları paylaşan ordunun fertleri arasında harp bilgisi, silahları kullanma becerisi gibi konularda askerlerin birbirinden farklı olması, buna örnek olarak zikredilebilir.⁵⁰

İlim ve amel bütünlüğü, kıyas ve ilim bakımından insanların arasındaki fark gibi hususlar üzerinde durduktan sonra Ebû Hanîfe, mü'min kişinin bilgiye sahip olduktan sonra günah işlemede imkânı ile ilgili olarak başka bir konuya geçmektedir. Ona göre mü'min azaba çekileceğini bilerek, günah işlemez. Bilakis Allah'ın affedeceğini veya ölmeden önce tevbe edeceğini ümit ettiğinden dolayı o günahı işler.⁵¹ İlim bazen amel etme konusunda yeterli olmayabilir ki, bu durumun izahlarından biri, ona göre kişinin farklı ümitler içinde olmasıdır.

Ebû Hanîfe, insanların ilminin bir sınırı olduğunu da ifade etmektedir. Mesela insanlar kalplerde olanları bilemez, kalplerde olanları sadece Allah ve Allah'ın kendisine vahyettiği peygamberler bilir. Ayrıca Allah bizi kalplerde bulunan ve gizli niyetleri bilmekle mükellef kılmamıştır. Hatta kirâmen kâtibîn melekleri bile, insanların açığa vurdukları amelleri yazmakla mükelleftirler. Vahiy almadan, kalplerde bulunanı bildiğini iddia eden, âlemlerin Rabbi'nin ilmine sahip olduğunu iddia etmiş olur ki, bu da büyük günahdır, böyle kimse cehennem hak etmiş olur.⁵² Bundan dolayı da insan kesin olarak bilmediği hususlarda konuşmamalıdır. Nitekim bir âyette, "Bilmediğin şeyin peşine düşme, çünkü kulak, göz ve kalp, bunların hepsi bundan mes'uldür."⁵³ buyurulmuştur. Bunun açıklaması, gerçek olarak bilmediğin şeyi söyleme demektir. Bu âyetle, Resûlullah'a bile kesin bilgi olmadan zan ile konuşmak, incitmek, herhangi bir kimseye

⁵⁰ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-müteallim*, 24.

⁵¹ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-müteallim*, 25.

⁵² Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-müteallim*, 29-30.

⁵³ el-İsrâ 17/36.

iftira atma konularında ruhsat verilmemişken, insanların kesin bilgileri olmadan zanla birbirlerine tecavüz edip ayıplamaları nasıl mümkün olabilir? Eğer bir konuda kesin bilgi sahibi olunmamışsa, tevakkuf etmek gerekir. Tevakkuf öncesi yapılması gereken araştırmada ise ilim, tecrübe ve akli ilkeler (mekâyis) üzerine vurgu yapmaktadır. Böylelikle aslında ilim elde etmenin metotlarını da vermektedir.⁵⁴ İlim ve ilmî metot hakkında bu görüşlere sahip olan Ebû Hanîfe'nin, kendi devrindeki ilimleri ise bir bütün halinde gördüğü anlaşılmaktadır. Nitekim aşağıda kısmen üzerinde durulacağı üzere onun yaşadığı devirde ilimlerin birbirinden tamamen bağımsız hale geldiğini söylemek mümkün değildir.

Kaynaklarda eğitim hayatına ilk olarak kelâm ilmi ile başladığı özellikle belirtilen Ebû Hanîfe'nin daha sonra hocası Hammâd'dan fıkıh ilmini öğrendiği belirtilmektedir. Ayrıca onun öncelikle Kur'ân-ı Kerim, kıraât, sarf, nahiv, şiir, edebiyat, peşinden hadis ve lügat ezberlediği, bunlardan sonra kelâm ilmine yöneldiği de bildirilmektedir.⁵⁵ Fakat bu ve benzeri ifadeleri ihtiyatla karşılamak gerekmektedir. Çünkü Zehebî'nin de işaret ettiği üzere o devirde mesela kelâm ilmi daha yeni teşekkül etmeye başlamıştı.⁵⁶ Hatta onu kelâm ile iştiğal eden âlimlerin öncüsü olarak görmek daha doğrudur. Ayrıca onun yaşadığı devirde, daha sonraki devirlerde yazılacak olan ilimlerin tasnifi ile ilgili olarak görüş ortaya koyan herhangi bir İslâm âlimi de bilinmemektedir.⁵⁷ Bilindiği üzere ilimlerin tasnifi ile ilgili eserler, özellikle felsefe kitaplarının tercüme edilmesini müteakip görülmeye başlamıştır.⁵⁸ Erken devirde ilimler, Kur'an ve Sünnet etrafında teşekkül etmeye başlamış olup, diğer ilimlerin ortaya çıkmasında başta Müslümanlar

⁵⁴ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-müteallim*, 30.

⁵⁵ Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî, *Menâkıbı Ebî Hanîfe* (Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1401/1981), 51-59.

⁵⁶ Zehebî, Muhammed b. Ahmed, *Siyerü a'lâmin-nübelâ*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, (Beyrût: Müessesetü'r-risâle, 1982/1402), 6: 395-400.

⁵⁷ Mehmet Bayraktar, *İslam Felsefesine Giriş* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1988), 135.

⁵⁸ Halis Demir, "İlimler Tasnifi Literatürü Denemesi", *Balikesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (Haziran/2019), 51-66; Ali Arslan, "Âmirî (ö. 381/992) ve Hârizmî'nin (ö. 387/997) İlimler Tasnifinde Hadis İlminin Yeri", *Diyanet İlmî Dergi* 56/2 (Haziran 2020), 114-115; Ali Arslan, "Bir Filozofun Gözünden Hadis İlmi ve Hadis Âlimleri (Âmirî (ö. 381/992) Örneği)", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (Haziran 2020), 378.

arasındaki tartışmalar olmak üzere çok farklı âmiller etkili olmuştur.⁵⁹ Ebû Hanîfe'nin ilimle ilgili olarak yukarıda üzerinde durduğu hususlar başta olmak üzere, Müslümanlar arasındaki farklı tartışmalar bir taraftan da hakîkî bilgiye nasıl ulaşılabileceğini gündeme getirmiştir. İlk zamanlar ilim ile daha ziyade vahiy ve vahyin açıklaması olarak Peygamber'den (s.a.s.) nakledilen şeyler kastedildiğinden doğru bilgiye nasıl ulaşılabileceği gibi konular sonraki dönemlerde başta kelâm ve fıkıh âlimleri tarafından ortaya konulmuştur. Neticede esbâb-ı ilim olarak, havâss-ı selîme, akıl ve haber-i sâdik tespit edilmiştir.⁶⁰

Bu itibarla Ebû Hanîfe'nin yaşadığı devirde dinî ilimler arasında bir ayırım olduğunu söylemek pek mümkün değildir.⁶¹ Dolayısıyla bu devirdeki eserlerde ilimlerden bahseden taksimâtları, daha sonraki devirlerde kastedildiği anlamıyla ilimlerin tasnifi gibi değerlendirmek pek isabetli görülmemektedir. Bu taksimâtlar, özellikle yeni teşekkül etmeye başlayan dinî ilimlerin kendi aralarındaki farklılık ve benzerliklere dikkat çeken sınıflandırmalardır. Bu açıdan bakıldığında Ebû Hanîfe'nin, bu konu üzerinde duran ilk âlim olarak görülmesi mümkündür.

Kur'an ve hadislerden belli metotlar ve zihnî gayretler neticesinde elde edilen bilgilerin hepsine birden fıkıh ismini verdiği anlaşılan Ebû Hanîfe, bir bakıma fıkıh kelimesinin kullanımının yaygınlaşmasını sağlayan ilk kişilerdendir. Nitekim risâlelerine verdiği isimlerden de anlaşılacağı üzere, o fıkıh kavramını çok geniş manada kullanmıştır.

Ebû Hanîfe'nin dinî ilimleri bir bütün olarak değerlendirdiği, "dinde fıkıh, ahkâmındaki fıkihtan daha üstündür" şeklindeki ifadesinden anlaşılabilir.⁶² Ona göre dinî ilimlerin hepsi fıkıh adı altında birleşmektedir. Ayrıca kişinin fıkıh ilminden öğreneceği şeylerin en faziletisini sayarken de, ilk önce Allah'a imana yer

⁵⁹ Bk. Talat Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelâmçılar Arasındaki Münakaşalar* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, ts.), 94, 272.

⁶⁰ Sâbûnî, Ebû Muhammed Nûruddîn Ahmed b. Mahmûd, *el-Bidâye fi uşûli'd-dîn*, trc. Bekir Topaloğlu (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2000), 55, 56.

⁶¹ Süleyman Gökbulut, "İlim Tasniflerinde Tasavvufun Yeri", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 8/19 (2007), 246-248.

⁶² Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-ebsat*, çev. ve nşr. Mustafa Öz (İstanbul, İFAV Yayınları, 2015), 44-45.

vermekte, peşinden şeriatlar (dinin temel esasları), sünnetler, hadler ve ümmetin üzerinde ittifak ve ihtilaf ettiği hususların bilinmesine geçmektedir.⁶³ Böylelikle o dinde fıkıhı, en başta zikretmektedir. Dinde fıkıh ile de imânî konuları kastetmektedir. Nitekim fıkıh-ı ekberi tarif ederken şöyle demektedir:

"Ehl-i kıbleden olan bir kimseyi herhangi bir günahla tekfir etmemen, kimseyi imandan uzaklaştırmaman, marufu emredip münkerden sakındırman, senin için takdir olunan şeyin sana mutlaka isabet edeceğini, senin için takdir olunmayan da sana isabet etmeyeceğini bilmen, Hz. Peygamber'in ashabından hiçbiri ile ilgini kesmemen, birini sevip diğerini sevmemezlik etmemen, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin durumunu Allah'a havale etmendir."⁶⁴

Böylelikle ona göre fıkıh ilminin, itikât, amel ve ahlâkı kapsayacak kadar geniş olduğu anlaşılmakta, fakat itikât alanındaki fıkıh, bunların içerisinde en üstün olanıdır. Bu ifadeler hayatının belli aşamalarında farklı ilim dallarıyla ilgilendiğinden ziyade, onun bu ilimleri bir bütün halinde gördüğünü göstermektedir. Fakat özellikle hocası Hammâd'ın derslerine devam ettikten sonra, fıkıhın amelî kısmı ile daha fazla ilgilenmiştir.⁶⁵

Ebû Hanîfe'nin fıkıh ilmini itikât, amel ve ahlâkı da içine alacak şekilde tarif etmesi, daha sonraki dönemlerde yapılacak olan ilimler tasnifine etki ettiği de düşünülebilir. Mesela Fârâbî (ö. 339/950) tarafından ilimler farklı şekillerde sınıflandırılmıştır. Onun *İhşâ'ü'l-'ulûm* isimli eserindeki tasnife göre ilimler dil, mantık, matematik, tabiat-ilahiyat ve siyaset-fıkıh-kelâm olarak beşe ayrılmaktadır. Bu sınıflandırmada dinî ilimlerden sadece kelâm ve fıkıh yer verilmiş, muhtemelen diğer dinî ilimler bu iki ilim içinde değerlendirilmiştir.⁶⁶

⁶³ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-ebsat*, 45.

⁶⁴ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-ebsat*, 44.

⁶⁵ Mustafa Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe" ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/143.

⁶⁶ Arslan, "Âmirî (ö. 381/992) ve Hârizmî'nin (ö. 387/997) İlimler Tasnifinde Hadis İlminin Yeri", 117.

4. Ebû Hanîfe'ye Göre Hadis İlmî

Hız. Ömer'in emriyle hicrî 17. senede kurulan Kûfe şehrinde dünyaya gelen Ebû Hanîfe, ilmî bakımdan çok zengin bir kültürün hâkim olduğu ortamda yetişti. Onun doğduğu hicrî 80'li yıllarda ve daha öncesinde bu bölgeye birçok sahâbî yerleşmiş ve Hız. Ali'nin hilafet merkezini buraya taşıması ile birlikte daha önemli hale gelmişti. Bu itibarla Ebû Hanîfe'nin ilmî çevresinde, sahâbelerden ilim almış çok sayıda hocalar bulunmuştur. Bunlar arasında Alkame b. Kays (ö. 62/682), Mesrûk b. el-Ecda' (ö. 63/683), İbrâhim en-Nehâî (ö. 96/715) vb. gibi büyük âlimler sayılabilir. Kendisinden ders alan öğrencilerinin sayısı ise çok fazladır.⁶⁷ Hocaları arasında İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/741) ve Şa'bi (ö. 104/722) önemli hadis âlimleri de bulunmaktadır ki bu durum, onun hadise olan ilgisini de göstermektedir.⁶⁸

Ebû Hanîfe, dinin iki kaynağının Kur'ân-ı Kerim ve Hız. Peygamber'in (s.a.s.) davet ettiği şeyler (Sünnet) olduğunu özellikle belirtmektedir. İnsanların bu iki kaynağa müracaat etmeksizin, kendilerinin ortaya koyduğu şeylerin onları doğru yolu ulaştırmayacağını ifade ederek, bu kaynaklara sarılmaya teşvik etmektedir. Ayrıca diğer bir kaynak ise insanlar arasında tefrika ortaya çıkmadan önceki devirde, Hız. Peygamber'in (s.a.s.) ashâbının amel etmekte devam ettiği hususlardır. Bundan başka bir şey ile amel edenler ise bidatçı olup, kendiliğinden bir şeyler ihdas eden kimselerdir. Herhangi bir konunun anlaşılmasında ve o konu ile ilgili delillerin bir araya getirilmesinde öncelikle olarak Allah'ın Kitâb'ına ve Hız. Peygamber'in (s.a.s.) Sünnet'ine bakılmalıdır. Yine onun Osman el-Bettî'ye nasihatı şu şekildedir: "Bil ki; bildiğiniz ve insanlara öğrettiğiniz şeylerin en faziletli sünnettir. Senin için lâıyk olan, sünneti öğrenmeleri gereken ehil kimseleri bilmendir."⁶⁹ Dolayısıyla sünneti teşriî bir kaynak olarak kabul etmesi bakımından diğer imâmlar ile Ebû Hanîfe arasında bir fark bulunmamakta olup; o, hadise ittiba konusunda herhangi bir tesâhül göstermemiştir.⁷⁰ Dolayısıyla Ebû Hanîfe,

⁶⁷ el-Mizzî, Ebu'l-Haccâc Yûsuf b. Abdurrahman, *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâi'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrût: Müessesetü'r-risâle, 1980), 29/418-423.

⁶⁸ Râmhürmüzî, *el-Muḥaddis ü'l-fâşil beyne'r-râvî ve'l-vâî*, 609..

⁶⁹ Ebû Hanîfe, *er-Risâletü Ebî Hanîfe*, çev. ve nşr. Mustafa Öz (İstanbul, İFAV Yayınları, 2015), 80-84.

⁷⁰ Ünal, *İmam Ebu Hanîfe*, 75-81.

hadis ve sünnetin ayrı bir ilim dalı olduğunu değil de, dinin Kur'an'dan sonraki ikinci kaynağını teşkil ettiğini özellikle belirtmektedir. Bunun sebebi olarak ise, o devirde, henüz dinî ilimlerin birbirinden tamamen bağımsız hale gelmemesi ve "ilim" ile kastedilen mananın daha ziyade "hadis" olması öne sürülebilir.

Yukarıda ilimleri fıkıh adı altında bir bütün olarak değerlendirdiğine işaret edilen Ebû Hanîfe, fıkıhın en faziletlisinin de kişinin Allah'a imanı bilmesi olduğunu ifade etmişti. Daha sonra ise şerâyi, sünnetler, hadler, ümmetin ittifak ve ihtilafının bilinmesi şeklinde sıralamıştı. Dolayısıyla o ayrı bir ilim dalı olarak ifade etmese de sünnetin bilinmesini, fıkıh ana başlığı altında, iman ve dinin temel ilkelerinin ardından özellikle belirtmektedir.⁷¹ Peşinden de o, imanun ne olduğunu açıklarken Cibrîl hadisini nakletmektedir. Bütün bunlar beraber düşünüldüğünde Ebû Hanîfe'nin, dinin anlaşılmasında Kur'an ve Sünnet'in önemine özel vurgu yaptığı da açıkça görülmektedir.⁷²

Ebû Hanîfe, sünnetin kaynağı olan peygamberi de ayrıca tanıtmaktadır. O, peygamberlerin vasıflarını sıralarken öncelikli olarak onların hepsinin, küçük veya büyük günahlardan, küfür ve çirkin hallerden münezzehe olduğu üzerinde durmaktadır. Ancak onların bazı sürçme ve hatalarının da bulunabileceğini belirtmektedir. Peygamberimiz Hz. Muhammed (s.a.s.) ise, Allah'ın sevgili kulu, resûlü, nebisi ve seçilmiş tertemiz kuludur. Hiçbir zaman puta tapmamış, şirk koşmamış ve küçük veya büyük hiçbir günah işlememiştir.⁷³ "Peygamberin peygamber olduğunu, Allah tarafından biliriz" diyen Ebû Hanîfe, hiçbir kimsenin Allah'ın gönlüne tasdik ve peygamber olduğu bilgisini koymadan, peygamberin hak ve doğru söylediğini bilemeyeceğini ifade etmektedir. Nitekim "Sen şüphesiz ki, sevdiğini hidayete ulaştıramazsın, fakat Allah dilediğini doğru yola iletir" âyeti bu gerçeği bildirmektedir. Rabbini tanıma nimetini peygambere ihsan eden Allah'tır. Aynı şekilde peygamberi insanlara tanıtarak tasdik ettirmesi de Allah'ın insanlara en büyük lütfu ve nimetidir.⁷⁴

⁷¹ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-ebsat*, 45.

⁷² Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-ebsat*, 44-45.

⁷³ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-ekber*, çev. ve nşr. Mustafa Öz (İstanbul, İFAV Yayınları, 2015), 73.

⁷⁴ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-müteallim*, 41.

Ebû Hanîfe, tevhid inancını benimsediğini iddia edip, Hz. Muhammed'i (s.a.s.) inkâr eden kimsenin durumu ile ilgili olarak, böyle bir şeyin vaki olamayacağını belirtmektedir. Ona göre şayet böyle bir durum olursa, o kimseyi Allah'ı inkâr eden ve Allah'ı bildiği konusundaki iddiasında yalancı birisi olarak saymak gerekir. Çünkü onun peygamberi inkâr etmesi ile Allah'ı inkâr ettiği neticesine varılır. Hatta bir kimsenin, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) Allah'ın elçisi olduğunu bildikten sonra, onun katlini veya eziyet çekmesini istemesi bile mümkün değildir. Kur'ân-ı Kerim'de peygamberin yüceliğini belirtmek için "Kim Resûle itaat ederse, Allah'a itaat etmiş olur."⁷⁵ buyurulmuştur. Ayrıca Allah, peygamberi bütün insan ve cinlerin önderi, farzları ve süneni (kanunları) için emîn kılmış ve bunu "Resûl size neyi verirse, onu alın; sizi neden yasaklarsa ondan kaçın"⁷⁶ âyetinde bildirmiştir.⁷⁷

Peygambere imân ile ilgili olarak bu açıklamaları yapan Ebû Hanîfe, peygamberden bize ulaşan bilgilerle ilgili olarak şöyle demektedir:

"Hz. Peygamber'in söylediğini duyduğumuz yahut duymadığımız herşey, can ve baş üstünedir. Biz onların hepsine îman ettik, onların Allâh'ın Resûlu'nün söylediği gibi olduğuna şehâdet ederiz. Keza Hz. Peygamber'in, Allah'ın nehyettiği bir şeyi emretmediğine, Allah'ın kullarına ulaştırılmasını emrettiği bir şeye de mâni olmadığına şahitlik ederiz. O, hiçbir şeyi Allah'ın tavsif ettiğinden başka şekilde tavsif etmez. Yine şehâdet ederiz ki O, bütün işlerde Allah'ın emrine muvafakat etmiş, hiçbir bid'at ortaya koymamıştır. Allah'ın söylemediği hiçbir şeyi de, Allah'a isnâd etmemiştir. Bunun için Allah Teâlâ "Kim Resûle itaat ederse, Allah'a itaat etmiş olur."⁷⁸ buyurmaktadır."⁷⁹

Ebû Hanîfe, Hz. Peygamber'den (s.a.s.) nakledilen hadisler konusunda ise çok dikkatli olunmasını özellikle belirtmektedir. Ona göre özellikle bazı fırkaların kendi fikirlerini desteklemek amacıyla naklettikleri hadislerde bu durum daha

---

⁷⁵ en-Nisâ 4/80.

⁷⁶ El-Haşr 59/7.

⁷⁷ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-müteallim*, 26-28.

⁷⁸ en-Nisâ 4/80.

⁷⁹ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-müteallim*, 33.

önem arz etmektedir. Hatta onlar bu tür nakillerde Hz. Peygamber'e ulaşıncaya kadar muteber kişilerden oluşan bir sened zikretseler dahî onları tekzip etmek gerekir. Çünkü böyle nakilleri tekzip etmek, Hz. Peygamber'in sözünü tekzip olarak düşünülemez. Hz. Peygamber'i tekzibi ise şu şekilde izah etmektedir:

"Tekzip etmek, ancak "Ben Hz. Peygamber'in sözünü yalanlıyorum," diyen kimsenin yalanlamasıdır. Lâkin bir kimse "Ben Hz. Peygamber'in söylediği her şeye îman ederim, fakat o kötülük yapılmasını söylemedi, Kur'ân'a da muhalefet etmedi" derse, bu söz o kimsenin, Hz. Peygamber'i ve Kur'ân-ı Kerim'i tasdik etmesi; Allah'ın Resûlünü, Kur'ân'a muhalefetten tenzih etmesidir. Eğer, Hz. Peygamber, Kur'ân'a muhalefet etse ve Allah için hak olmayan şeyleri kendiliğinden uydursa idi, Allah onun kudret ve kuvvetini alır, kalp damarını koparırdı. Nitekim bu husus Kur'ân'da şöyle belirtilir: "Eğer peygamber söylemediklerimizi bize karşı, kendiliğinden uydurmuş olsa idi, elbette onu kuvvetle yakalar, sonra da kalp damarını koparıverirdik. Sizin hiçbiriniz de buna mâni olamazdı."⁸⁰ Allah'ın peygamberi, Allah'ın kitabına muhalefet etmez, Allah'ın kitabına muhalefet eden kimse de Allah'ın peygamberi olamaz... O halde Kur'ân-ı Kerim'in hilâfına, Hz. Peygamber'den hadis nakleden herhangi bir kimseyi reddetmek, Hz. Peygamber'i reddetmek veya tekzip etmek demek değildir. Bilakis, Hz. Peygamber adına bâtil rivâyet eden kimseyi reddetmek demektir. İtham Hz. Peygamber'e değil, nakleden kimseye râcidir."⁸¹

Ebû Hanîfe peygamberler hakkında nasıl bir inanişaya sahip olunması gerektiğini anlattığı gibi, onların sünnetinin ümmet için ne derecede önemli olduğunu da özellikle vurgulamıştır. Fakat sünnet olarak nakledilen rivâyetlerde, başta Kur'ân-ı Kerim'de açıkça bildirilen hususlara aykırılık olduğu anlaşıldığında, bu rivâyetlerin reddedilmesi gerektiğini belirtmektedir. Önemle üzerinde durduğu husus ise Hz. Peygamber'in Kur'ân'a aykırı bir şey söylemeyeceğidir.

Ebû Hanîfe'nin hadislerle ilgili olarak önemle üzerinde durduğu konu, hadis olarak nakledilen bilginin Kur'ân'a uygun olmasıdır. O ayrıca hadisleri kabulde başka hususlara da işaret etmiştir ki bunları şu şekilde sıralamak mümkündür:

⁸⁰ el-Hâkka 69/45-47.

⁸¹ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-müteallim*, 31-33.

Akla uygunluk, insana verilen değer, kolay ve maslahata uygun olanı tercih, maksada uygun olanı tercih, örfe uygunluk ve zamanla ortaya çıkan gelişmeleri dikkate alma.⁸²

Neticede ona göre hadis, gerek imânî konularda gerekse fikhî konularda, dinin ikinci kaynağı olup, ayrı bir ilim dalı değildir. Nitekim Ebû Hanîfe, fıkıh ana başlığı altında, fıkıhın en faziletliilerini sayarken Sünnet'e özellikle işaret etmiştir.

Sonuç

Sünnet'in ümmet için gerekliliğini özellikle belirten Ebû Hanîfe, Sünnet'in dinin en önemli ikinci kaynağı olduğunu net bir şekilde ifade etmektedir. Fakat onun, hadisleri tercih etmede ehl-i hadisin ileri sürmüş olduğu şartlar yanında, bazı noktalarda farklı usûl ve metotlar da benimsediği kesindir. O, dinin temel kaynaklarını bir bütün halinde değerlendirmeyi kendine en temel usûl olarak benimsediğinden, hadisleri değerlendirmeye de bunu yansıtmıştır. Nitekim bu durumu onun ilim anlayışında görmek mümkündür, o sadece nakilcilik yapmak gibi bir anlayışı benimsememiştir.

Dinin iki temel kaynağı üzerinde derinlemesine araştırma yapıp, anlama faaliyeti içerisinde olmayı en iyi ifade eden kelime olarak "fıkıh" terimini seçmiş olması, onun ilimlere bakışını göstermektedir. İkinci asırdan itibaren dinî ilimler farklı isimler adı altında yavaş yavaş ayrılmaya başlamakla birlikte, Ebû Hanîfe bunları bir bütün halinde düşünmüş ve fıkıh çatısı altında toplamıştır. Fakat onun bu kelimeyi tercih edişinden de anlaşılacağı üzere, o ilim ile sadece nakle dayalı bir faaliyeti değil de, deliller üzerinde düşünme ve istidlâl etme faaliyetinden sonra elde edilen neticeyi kastetmektedir. Bunları dinde fıkıh ve ahkâmıda fıkıh olarak adlandırması ise, kendisinden sonra özellikle filozoflar tarafından yapılan ilimler tasnifine de yansımıştır. Mesela Farâbî dinî ilimlerden sadece kelâm ve fıkıha yer vermiştir.

---

⁸² Ünal, *İmam Ebu Hanife*, 80-130.

Rivâyetlerin sadece nakledilmesi ve diğer delillerle birlikte düşünülmemesi tarihte olduğu gibi günümüzde de önemli bir problem olarak durmaktadır. Çözüm ise Ebû Hanîfe'nin metodunu takip etmekten geçmektedir. Zira İbn Haldun'un isabetle belirttiği üzere, geçmiş içinde yaşadığımız zamana, suyun suya benzediğinden daha fazla bir şekilde benzemektedir. Rivâyetlerin anlaşılmasında geniş anlamdaki fikhî faaliyet her zaman işin içinde olmalıdır. Asıl itibariyle ilim, zihni gayretler neticesinde, ihtiyaç duyulan hususlarda bilinmeyi elde etme çabasıdır.

Esasen ilim elde etme, insanın en temel ihtiyacı ve onun en ayırt edici özelliklerindedir. İnsan az veya çok hayatının her aşamasında ilim ile bir şekilde ilgilenmektedir. Burada önemli olan husus ise elde edilen ilmin kaynağı ve doğru anlaşılması meselesidir. Bu meselenin çözümü ise ciddi bir usulün bulunmasını zorunlu kılmaktadır ki, Ebû Hanîfe bu açıdan örnek alınması gereken en önemli âlimlerdendir. İlmî bakış açısı, onu sadece içinde bulunduğu asrın değil, günümüz dâhil bütün asırların en önemli şahsiyetlerinden biri yapmıştır. Onun usulü daha sonraki dönemlerde de canlı bir ilmî faaliyetin ortaya çıkmasına etki etmiştir. Bu ilmî bakış açısı, bugün birçok alanda yeni metod arayışında olan ilim dünyası için, örnek alınacak bir yaklaşımdır.

104

OMÜİFD

Kaynakça

- Açıkgenç, Alpaslan. "Kur'ân'da "ilim" Kavramı Çerçevesinde Tarihselliğe Bir Yaklaşım ve Bunun Tefsir Yöntemine Katkısı". *Kur'ân'ı Anlamada Tarihsellik Sorunu Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri (8-10 Kasım 1996, Bursa)*. Ed. Abdülhamit Birşik. 195-205. Bursa: Kurav Yayınları, 2005.
- Ahmet b. Fâris. "İlm". *Mu'cemu Mekâyisi'l-lüğa*. Thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 4: 109-111. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-cil, 1991.
- Arslan, Ali. *Hadis İliminde İlim/Bilgi Vasıtası Olarak "Haber" Haberin Epistemolojik Değeri ve Hadis Usulü Eserlerinde İncelenmesi*. Ankara, İlahiyat Yayınları, 2019.
- Arslan, Ali. "Âmirî (ö. 381/992) ve Hârizmî'nin (ö. 387/997) İlimler Tasnifinde Hadis İlminin Yeri". *Diyanet İlmî Dergi* 56/2 (Haziran 2020): 111-132.
- Arslan, Ali. "Bir Filozofun Gözünden Hadis İlmi ve Hadis Âlimleri (Âmirî (ö. 381/992) Örneği)". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (Haziran 2020): 372-389.

- Bayraktar, Mehmet. *İslam Felsefesine Giriş*. Ankara: TDV Yay., 2003.
- Demir, Halis. "İlimler Tasnifi Literatürü Denemesi". *Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (Haziran/2019), 48-89.
- Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Eser Kitabevi, 1971.
- Ebû Hanîfe. *el-Âlim ve'l-müte'allim*. çev. ve nşr. Mustafa Öz. İstanbul: İFAV Yayınları, 2015.
- Ebû Hanîfe. *el-Fıkhu'l-ebnat*. çev. ve nşr. Mustafa Öz. İstanbul: İFAV Yayınları, 2015.
- Ebû Hanîfe. *el-Fıkhu'l-ekber*. çev. ve nşr. Mustafa Öz. İstanbul: İFAV Yayınları, 2015.
- Ebû Yûsuf. *el-Âsâr*. thk. Ebu'l-vefâ. Beyrût: Dâru'l-kütübü'l-ilmî, ts.
- Eren, Muhammed Emin. *Hadis Edebiyatında Kitabu-İlm ve İlim Kelimesinin Kavramsal Tahlili*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2006.
- Gökbulut, Süleyman. "İlim Tasniflerinde Tasavvufun Yeri". *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 8/19 (2007), 245-264.
- Hemmâm b. Münebbih. *Şahîfetü Hemmâm b. Münebbih*. Thk. Ali Hasan Ali Abdülhamid. Beyrût: Mektebetü'l-İslâmî, 1407/1987.
- İbn Abdülber en-Nemerî el-Kurtubî. *Câmi'ü beyâni'l-ilm ve fazlihî*. Thk. Ebu'l-Eşbâl ez-Züheyri. Riyâd: Dâru İbni'l-Cevzî, 1414/1994.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân. *Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevâzir fi ilmi'l-üücûh ve'n-nezâ'ir*. Thk. Muhammed Abdulkerim Kâzım er-Râzî. Beyrût: Müessesetü'r-risâle, 1404/1984.
- İbn Kuteybe, Abdullâh b. Müslim. *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*. thk. M. Zührî en-Neccâr. Kahire: 1386/1966.
- İbn Manzûr, Cemâlüddîn Muhammed b. Mukerrem. "Alime". *Lisânu'l-'Arab*. Thk. Abdullah Ali el-Kebîr, Muhammed Ahmed Hasbullah, Hâşim Muhammed eş-Şâzeli. 4: 3082-3086. 6 cilt. Kâhire: Dâru'l-Meârif, ts.
- İzutsu, Toshihiko. *Kur'ân'da Tanrı ve İnsan*. Trc. M. Kürşad Atalar. İstanbul: Pınar Yayınları, 2017.
- Karaman, Hayrettin. "Fıkıh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/1-14. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Kılıçer, M. Esat. "Ehl-i re'y". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/520-524. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Koçyiğit, Talat. *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, ts.
- Kutluer, İlhan. "İlim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22: 109-114. Ankara: TDV Yayınları, 2000.

- Lane, Edward William. *An Arabic- English Lexicon*. Beirut: 1980.
- Ma'mer b. Râşid, Ebû Urve el-Basrî es-San'ânî. *el-Câmi'*. Thk. Habîburrahmân el-A'zamî. Beyrût: Mektebetü'l-islâmî, 1403.
- el-Mizzî, Ebu'l-Haccâc Yûsuf b. Abdurrahman. *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâ'î'r-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 35 cilt. Beyrût: Müessesetü'r-risâle, 1980.
- Muhammed Ebû Zehra. *Ebû Hanîfe*. trc. Osman Keskioglu. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2005.
- Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî. *Menâkıbı Ebî Hanîfe*. Beyrût: Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, 1401/1981.
- Özşenel, Mehmet. "Hadislerin Tasnûfunde Ebû Hanîfe'nin Rolü". *İmâm-ı Azâm Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi (Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri)*. 2/353-360. Bursa, 2003.
- Râmhürmüzî, Hasan b. Abdurrahman. *el-Muhaddişü'l-fâşıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*. Nşr. Muhammed Acâc el-Hatîb. Beyrût: Dâru'l-fîkr, 1391/1971.
- Sâbûnî, Ebû Muhammed Nûruddîn Ahmed b. Mahmûd. *el-Bidâye fi uşûlî'd-dîn*. Trc. Bekir Topaloğlu. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2000.
- Saymerî, Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali. *Ahbâru Ebi Hanîfe ve Ashabihi*. Beyrût: Âlemü'l-kütüb, 1405/1985.
- OMÜİFD Syamsuddin, Sahiron. "Ebû Hanîfe'nin Haber-i Vâhidi Delil Olarak Kullanması". çev. A. Kadir Evgin. *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2003), 145-160.
- Şemseddin Sâmî. *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul, Çağrı Yayınları, 1992.
- Tirmizî, Ebû İsâ. *Sünenü't-Tirmizî*. thk. Nâsırüddin el-Elbânî. Riyâd: Mektebetü'l-meârif, 1417.
- Uzunpostalıcı, Mustafa. "Ebû Hanîfe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/143-145. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Ünal, İsmail Hakkı. *İmam Ebu Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018.
- Zehebî, Muhammed b. Ahmed. *Siyerü a'lâmin-nübelâ*. Thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, vdğr. Beyrût: Müessesetü'r-risâle, 1982/1402.

